

ELS ESTUDIS DE GÈNERE A L'ÀFRICA INTRODUCCIÓ I BIBLIOGRAFIA

AKOSUA ADOMAKO AMPOFO
JOSEPHINE BEOKU-BETTS
WAIRIMU NGARUIYA NJAMBI
MARY OSIRIM

Traducció: Dones+Àfriques. Centre de Documentació Virtual, 2010
www.oozebap.org/dones

Akosua Adomako Ampofo és professora associada d'estudis de gènere i d'estudis africans a la Universitat de Ghana i coordina del Programa de Desenvolupament i Estudis de la Dona. Actualment se centra en les construccions de la masculinitat i la feminitat, la violència de gènere, i la salut mental de les dones. També està involucrada en organitzacions com l'Associació de Dones Africanes per a la Recerca i el Desenvolupament i NETRIGHT, la coalició pels drets de la dona a Ghana.

Josephine Beoku-Betts és professora associada d'estudis de la dona i sociologia a la Universitat Florida Atlantic. Ha realitzat treball de camp a Sierra Leone, Ghana, Jamaica i entre les comunitats Gullah a Geòrgia i Carolina del Sud. La seva investigació actual se centra en les dones i la ciència a l'Àfrica i el Carib. Dicta cursos sobre gènere i desenvolupament, gènere i ciència, i les dones africanes-americanes als Estats Units.

Wairimu Ngaruiya Njambi és professora assistent d'estudis de la dona i sociologia a Florida Atlantic University. Originària de Kenya, la seva investigació i docència inclouen el feminisme i tecnociència, estudis postcolonials, teoria feminista, crítica de la raça i dels estudis de la sexualitat, i la teorització dels cossos de les dones.

Maria Osirim és professora de sociologia al Bryn Mawr College. Les seves publicacions s'han centrat en gènere i desenvolupament, en especial en el paper de la iniciativa empresarial, l'estat i les organitzacions no governamentals en el desenvolupament a l'Àfrica i el Carib anglòfon. Durant els darrers vint anys, ha realitzat treball de camp a Nigèria i Zimbabwe.

CONTEXTUALITZACIÓ DELS ESTUDIS DE GÈNERE A L'ÀFRICA

Des de la dècada de 1980, hi ha hagut una proliferació d'investigacions de gènere a l'Àfrica (Lewis 2002; Mama 1995, 1996; Manuh 2001; Nzomo 1998; Pereira 2002). Aquest augment es pot atribuir a diversos factors, entre aquests el moviment internacional de dones, la influència de les dones [i de la indústria de desenvolupament], les condicions [polítiques i econòmiques] nacionals, la crisi de l'educació a Àfrica i el sorgiment del feminisme d'estat "(Mama 1996, 4). Abans d'aquest període, entre els anys 1950 i 1960, l'activisme de les dones estava vinculat a les lluites nacionalistes per la independència. A més, el gènere, la raça i les relacions de classe ja formaven part integrant de la lluita les dones africanes en contrast amb el feminisme a Occident, que no va començar a reconèixer la importància d'aquests temes fins a la dècada de 1980 (Lewis 2002, 1).

En els anys setanta i vuitanta, els estudis feministes i l'activisme van començar a fer-se un lloc en els debats sobre desenvolupament. Moltes feministes van estar implicades en la creació de l'Associació de Dones Africanes per a la Recerca i el Desenvolupament l'any 1977, amb l'objectiu de "concebre una agenda per al feminisme africà" mitjançant la recerca universitària i l'activisme (Mama 1996, 6). Els estudis africans de gènere, especialment en la regió austral, es centren ara en l'anàlisi històric i la crítica política. Molt d'aquest treball ha evolucionat a partir de la participació de la dona en les lluites per a l'alliberament, la democratització i les reformes econòmiques neoliberals. 1

Els enfocaments actuals per a l'estudi de les dones i de gènere a l'Àfrica tenen les seves arrels en el feminisme africà en oposició a les etnografies i teories feministes occidentals. Les especialistes sobre els estudis de gènere treballen amb l'actual postmodernitat i altres debats polítics, però algunes d'elles adverteixen de l'excés de confiança en els discursos postmoderns sobre la diferència, posant l'accent en la necessitat de generar evidència sistemàtica al voltant de qüestions que unifiquin i generin un espai per al diàleg, en lloc de la confrontació i la diferència (Nzomo 1998, 13). Aquests estudis estan estretament integrats en lluites polítiques i debats públics més àmplis sobre la construcció nacional posterior a la independència i la globalització (Mama 1996; Manuh 2002).

L'enfocament té en compte l'imperialisme, la raça, la classe, l'ètnia, i les diferències geogràfiques i explora les interaccions entre aquests factors (Imam 1997; Lewis, 2002).

Reconceptualització de paradigmes metodològics

Per a comprendre l'estat de les ciències socials a l'Àfrica, la majoria dels estudis destaquen l'impacte que ha tingut la crisi econòmica i política en el finançament i el support de les institucions a l'educació superior (Makandawire 1997; Sawyer 1994). Per tant, molts estudis se centren en consultories i recerques finançades per institucions internacionals sobre Dona i Desenvolupament amb el conseqüent perjudici a la independència teòrica i innovadora de la investigació empírica (Imam i Mama 1994; Kassim 1998; Mama 1997; Nzomo 1998). La productivitat de les persones que es dediquen a les ciències socials també es veu obstaculitzada per l'escassetat de publicacions, unes condicions complexes per a l'ensenyament, la responsabilitat administrativa, un clima intel·lectual hostil i una cultura institucional patriarcal (Bennett 2002; Imam i Mama 1994; Manuh 2002; Pereira 2002; Prah 2002).

Els estudis sobre les dones també tenen menys probabilitats de rebre finançament per part dels governs, com es demostra en la manca de dades desglossades per gènere i la manca general d'incorporar a la dona i el gènere en les polítiques de desenvolupament (Imam i Mama 1994; Manuh i Adomako Ampofo 1995; Tsikata 2001c).

Com a Occident, les beques en ciències socials sobre dones i de gènere han revitalitzat la producció de treballs en ciències socials en les últimes dues dècades (Imam, Mama i Sow 1997). S'ha qüestionat la noció de que els mètodes i les tècniques d'investigació són atèriques, de la mateixa manera que les falses idees de la neutralitat científica i la separació entre política, teoria i metodologia (Adomako Ampofo 2004; Imam i Mama 1994; Steady 1986; Tsikata 2001d). La recerca marxista en ciències socials també ha estat criticada per la seva hostilitat o pel tractament despectiu de les qüestions feministes (Graham 2001; Imam 1997).

En examinar la investigació sobre dones i gènere, veiem que els mètodes quantitius encara es consideren més científics que els mètodes qualitius i, en disciplines com la sociologia, s'utilitzen més les enquestes socials a gran escala i les tècniques d'entrevista formal (Imam, Mama i Sow 1997).

Els mètodes qualitius estan guanyant cada vegada més terreny perquè situen en primer pla les experiències i les veus de les participants, així com incorporen altres factors importants que defineixen la vida quotidiana i les pràctiques de les dones i dels homes (Echo Magazine 2001; Gana Shettima 1998).

L'ús de diverses formes de mètodes històrics, com la història oral, l'autobiografia i els estudis biogràfics, va ajudar a redefinir les idees convencionals sobre diversos esdeveniments i processos històrics (Lewis, 2002). Molts dels estudis sobre les històries personals mostren com la dicotomia públic/privat mai reflecteix de manera precisa l'experiència africana i il·lustren les diferents formes en què les dones actuaven abans de les independències per a subvertir les relacions de gènere (per exemple, Denzer 1995; Johnson-Odim i Mba 1997; Mbilinyi 1989; Mukurasi 1991; Shawulu 1990; Tsikata 1989).

En l'àmbit de la teoria, la investigació recent en els estudis de gènere a l'Àfrica té un enfocament multidisciplinari, integrant teoria i pràctica per tal de reestructurar les relacions de poder. La teoria té també les seves arrels en generalitzacions qualificades en un context específic (Imam, Mama i Sow 1997; Mama 2004).

CONFLICTES I IMPUGNACIONS EN ELS ESTUDIS DE LA DONA I LA INVESTIGACIÓ DE GÈNERE A L'ÀFRICA

Al centre de les qüestions relacionades amb la importància i l'aplicació de la investigació sobre la dona i els estudis de gènere a l'Àfrica es troba la forma d'anomenar aquests conceptes de manera que "permeti imaginar col·lectivament el concepte" (Jita Allan 2001, 73). Per exemple, mentre que algunes intel·lectuals africanes han classificat el seu treball de "feminista", i reconeixen la relació entre l'activisme i la teoria en l'alliberament de les dones, moltes persones que es dediquen a aquest tipus d'estudis (especialment de sexe masculí) han rebutjat el terme. Altres han optat pel qualificatiu "estudis de gènere" o "sobre les dones" per ser més neutre (veure les crítiques de Mama 1995, 1996 i Imam 1997 en aquest debat). Imam (1997), per exemple, argumenta que, com a disciplina, els estudis sobre la dona sempre han tingut consciència política en el seu reconeixement de la subordinació de gènere. Malgrat la manca de consens entre els estudiosos i activistes sobre aquests conceptes i els diversos esforços per fomentar les relacions de transformació entre homes i dones a l'Àfrica, el concepte de gènere segueix sent una eina retòrica crucial per a algunes persones.

També és problemàtica la qüestió dels programes nacionals d'alt nivell fomentats per les "primeres dames" durant la dècada de 1980, com els iniciats per les esposes de Rawlings (Ghana) i Babangida (Nigèria), per millorar les vides de les dones rurals i marginades. Les feministes africanes ho consideren com l'apropiació governamental del feminisme, amb objectius que tenen molt poc a veure amb l'alliberament de les africanes (Abdullah 1993; Mama 1995, 1996, Tsikata 2001a).

En la següent secció, revisem les recerques en ciències socials a l'Àfrica de parla anglòfona sobre els temes específics de salut, violència de gènere, sexualitat, relacions entre el mateix sexe i educació.

Salut

Els problemes de salut de la dona a l'Àfrica, en particular la salut reproductiva, han estat objecte de nombrosos estudis, tant a les ciències socials i biomèdiques, com des d'una perspectiva multidisciplinària. No obstant això, aquest treball ha tendit a adoptar un plantejament instrumental, "desenvolupista", donant per suposat que la salut de la dona es veu influenciada per l'efecte de degoteig de la modernització i la democràcia (Lewis 2002).

Així, les qüestions femenines s'han construït en termes biològics, amb un enfocament en la seva salut reproductiva, posant de relleu la magnitud de la morbiditat i la mortalitat materna. Alguns estudis han assenyalat que aquest enfocament està arrelat amb estereotips culturals i de caràcter

eurocèntric, que considera a les dones com a mares i esposes i que deixa de banda el gran ventall de preocupacions que tenen les dones en els aspectes de salut (Boadu 2000) i la seva contribució com a proveïdores de serveis de salut (Boadu 2000). Així, les universitàries africanes no només han tractat de rebatre la mirada occidental i els conceptes eurocèntrics, sinó que també han posat de relleu les àrees de recerca crítica com la pràctica de la medicina tradicional (Adomako Ampofo 2004; Machera 2004; Ratele 2004).

Estudis recents sobre la salut han analitzat com les tradicions específiques de gènere, com les que es donen dins de les institucions del matrimoni (per exemple, el matrimoni precoç, la poligàmia, l'aïllament, l'herència) i altres pràctiques culturals com la mutilació genital incideixen en la morbiditat maternal i la seva fertilitat i mortalitat (Ezumah i Oreh 1999). També s'ocupen de la importància de l'"estatus" de la dona, mesurat principalment per l'educació o la reproducció.

No obstant això, s'han assenyalat les limitacions de confiar en les mesures estructurals en detriment d'altres fonts de poder i autoritat, com ara l'edat (Adomako Ampofo 2002; Tagoe 1995).

La creació de l'African Journal of Reproductive Health (Revista Africana de la Salut Reproductiva) l'any 1993 suposà una contribució important per destacar les dimensions de gènere de la salut reproductiva de les dones, així com també ho feren algunes organitzacions, tant nacionals com continentals.²

Abans de la Conferència Internacional sobre la Població i el Desenvolupament celebrada al Caire l'any 1994, les polítiques de salut reproductiva a l'Àfrica estaven centrades en la reducció del creixement de la població i, per tant, "ajudaven" a les dones a "controlar" la seva fertilitat. Les estudioses feministes han criticat la cosificació de la dona i l'hegemonia cultural que es va produir quan van arribar a Àfrica les polítiques de control de natalitat (Adomako Ampofo 2002). Per exemple, Adomako Ampofo (2004) critica el concepte demogràfic de "necessitat insatisfeta", assenyalant que deixa de banda la centralitat de les nocions de masculinitat i, per tant, el domini masculí en la reproducció. Utilitzant mètodes quantitius i qualitius, va qüestionar la (sobre)dependència dels coneixements tradicionals, l'actitud i la pràctica d'enquestes en el mesurament dels conceptes demogràfics com ara la "necessitat insatisfeta" (per a la anticoncepció) ³.

L'embaràs adolescent ha estat construït, en gran part, com un problema de salut (Katapa 1998), amb estudis assenyalant els problemes físics i emocionals de cada mare, així com les contradiccions que sorgeixen d'aquest nou concepte. Un important treball apareix en el volum de Chelewa Chelewa (Kombo-Malek i Lijestrom 1994) que va sorgir del Grup d'Estudis sobre Adolescents i Salut Reproductiva de la Universitat de Dar es Salaam (Tanzània). Encara que els autors es centren en les noies solteres que es queden embarassades com a agents actius que poden tenir èxit en les seves vides (Katapa 1998), també assenyalen els riscos per a la salut dels embarassos precoços associats amb la pobresa, l'intercanvi sexual i el fracàs de la planificació familiar.

D'altra banda, Mbilinyi (1985) suggereix que en centrar-se en els embarassos d'adolescents (amb els consegüents temes de prostitució, avortaments induïts...), les feministes africanes, sense saber-ho, van promoure una imatge de "noia dolenta" de l'adolescent embarassada,

obviant els nois o els homes que les han deixat embarassades i els drets de la dona a la informació i a l'accés a la salut reproductiva.

Inherent en el discurs feminista acadèmic i activista és la discussió dels drets reproductius de les dones. No obstant això, Ilumoka (2003) va argumentar que els "discursos sobre els drets" exigeixen serietat i que el camp dels drets reproductius (i dels drets humans i dels drets de la dona en particular) és una camp de batalla per a les dones africanes per definir les seves pròpies agendes sense els supòsits (etnocèntrics) del retràs dels costums africans.

En gran part d'Àfrica, els drets de la dona als serveis de salut reproductiva, especialment l'accés a avortaments segurs, segueix sent una preocupació. No obstant això, continuen formant part d'un acalorat debat, i el tema de l'avortament continua sent polèmic. Lewis (2002) assenyalava com les autoritats colonials, sobretot a l'Àfrica oriental i meridional, realitzaren campanyes per contenir el creixement de la població de persones negres mitjançant l'esterilització forçada i les injeccions nocives a Namíbia i Sud-àfrica. En conseqüència, el control de la natalitat s'associa al control demogràfic forçat (Adomako Ampofo 2004; Lewis, 2002). El treball de Bradford (1991) descriu com, durant l'apartheid, l'Estat va instar a les dones blanques a tenir fills mentre esterilitzaven constantment a les dones negres. L'Estat també va utilitzar l'avortament per controlar la fertilitat femenina no desitjada (Bradford, 1991). Així doncs, si bé l'avortament suposa un repte als controls patriarcals i redueix la mortalitat materna, el patriarcat també es manifesta en els avortaments planejats pels homes que busquen controlar els cossos de les dones (Mpangile et al. 1998).

La investigació sobre les experiències de dones amb VIH/SIDA és un camp d'estudi ampli i en ràpida expansió. Els rols de la dona i les construccions de feminitat i masculinitat (com ara el comportament que sanciona la poliginia, les relacions extramatrimonials i múltiples parelles per als homes, així com la càrrega de treball enorme que assumeixen moltes dones) fan que les dones siguin particularment vulnerables a la infecció pel VIH. A més, quan s'infecten, l'atenció que reben és molt pobre (Adomako Ampofo 1998; Awusabo-Asare, Anarfi, and Agyeman 1993; Mbilinyi i Kaihula 2000).

S'ha prestat especial atenció a les percepcions dels homes i els drets sexuals de les dones i si les dones poden negar-se a tenir relacions sexuals amb les seves parelles (Awusabo-Asare, Anarfi, i Agyeman 1993; Rajani i Kudrati 1996). Així, Awusabo-Asare, Anarfi i Agyeman (1993) assenyalen que algunes dones consideren impossible que les seves parelles siguin fidels i se senten incapaces de negar-se a tenir relacions sexuals amb parelles monògames. El consens general és que moltes dones no tenen control sobre la seva sexualitat ni poden insistir o negociar en l'ús de preservatiu. Per tant, en temes sexuals és el domini masculí el que fa augmentar la vulnerabilitat de les dones (Adomako Ampofo 1995; Awusabo-Asare, Anarfi i Agyeman 1993; Rajani, Mbilinyi i Kaihula 2000 i Kudrati 1996). El vincle entre la dependència econòmica de les dones sobre els homes i la seva vulnerabilitat també s'ha tractat. Per a les dones més joves, això es veu agreujat pel fet que molts homes adults busquen activament parelles més joves, que consideren amb poca probabilitat d'estar infectades amb el VIH (Rajani Kudrati i 1996). Rajani i Kudrati (1996) assenyalen que hi ha hagut un èmfasi excessiu sobre el paper dels adults a l'hora de descartar el risc potencial de les relacions sexuals. Per exemple, entre els nens del carrer, la violació s'utilitza amb freqüència com a expressió de poder (Adomako Ampofo et al.

2004; Rajani i Kudrati 1996). Hi ha altres preocupacions de les dones al voltant del VIH/SIDA. El treball de Long (1996) expressa com el gènere també dóna a les dones la càrrega de la responsabilitat de protegir i tenir cura de si mateixes, les seves parelles i les seves famílies. McFadden (1992) va sostenir que la medicalització de la SIDA impedeix la comprensió dels problemes socioculturals i les circumstàncies que afecten invariablement a la seva transmissió, la seva prevenció i el tractament dels infectats.

La investigació sobre salut de la dona i el benestar s'ha polititzat, vinculant-lo a la violència de gènere, els serveis sanitaris, les forces econòmiques i polítiques, i qüestions com el control de la sexualitat de la dona. Per tant, l'efecte de les reformes estructurals sobre l'accés de les dones als serveis de salut i el seu comportaments ha rebut atenció (Emeagwali 1995; Manuh 1998). En aquest context, els grups considerats especialment vulnerables, com les dones en conflictes o en situacions de guerra i les refugiades, també han estat objecte d'estudis.

La teorització al voltant de la salut és va ampliant per incloure el vincle entre els rols socials de les dones i la seva salut (tan física com mental). L'estudi de Boadu (2000) sobre la salut mental de metges, infermeres i treballadors de les pedreres de Ghana, per exemple, posa de relleu el fet que, per a les dones, els problemes de salut estan dominats per consideracions psicosocials com ara els rols en les relacions socials, el treball i la maternitat. La relació entre la salut de la dona, el benestar i la violència de gènere posa de manifest la necessitat d'estudis més complets sobre com afecta la violència a la vida de les dones.

Violència de gènere

Relativament silenciada fins la dècada de 1990 (Coker-Appiah i Cusack 1999; Mama 1997), la violència de gènere és un fenomen generalitzat i en augment a l'Àfrica. Com a Occident, el relatiu silenci es deu al fet que la majoria de les víctimes no ho denuncien.

Els casos estan rarament documentats perquè són considerats com un assumpte intern i privat. La majoria dels països tampoc tenen lleis consuetudinàries o legals per protegir a les dones contra la violència, tot i que hi ha lleis contra els atacs i en alguns contextos de violació. Des de la dècada de 1990, s'ha crescut la pressió de les organitzacions no governamentals de dones a les institucions en àmbits com la violació, les pallisses i l'assetjament sexual (Armstrong, 1990; Bennett 1999; Carrol i Ofori-Atta 1998; Coker-Appiah i Cusack 1999; Ofei-Aboagye 1994) (4). S'ha elaborat una gran quantitat de recerca orientada a la defensa i gestió dels casos, tant nacionals com regionals per donar suport a aquest esforç. Un dels èxits obtinguts d'aquest procés de promoció ha estat que el Tribunal de Crims de Guerra de Ruanda ha reconegut la violència de gènere com un instrument de genocidi i de crims contra la humanitat. La violència també s'estudia a partir d'un context estructural, amb èmfasi en les condicions històriques, socials, polítiques i econòmiques que l'envolten, que permeten a les dones tolerar-la, i que donen poder als homes per a cometre els abusos (Ibeanu 2001; Mama 1997; Odendaal 1993). Per exemple, Mama (1997) explica que el colonialisme fou també un procés de violència de gènere que explotà les divisions socials preexistents en la cultura africana. El control coercitiu de la dona que era endemíc al colonialisme (per exemple, la violació com una forma de

conquesta militar i la domesticació de les dones) ha continuat en el període postcolonial i ha estat adoptat per règims polítics repressius. Una perspectiva estructural, per tant, amplia les connexions entre els impactes físics, sexuals i psicològics de la violència i aquestes qüestions a l'accés als recursos, la reconciliació, la reintegració i la consolidació de la pau a llarg termini (Ibeanu 2001).

Els temes principals que estudien les recerques sobre la violència de gènere a l'Àfrica són: la violència domèstica (per exemple, les pallisses, les baralles de les co-esposes en matrimonis polígams, l'atac a filles, mares i àvies), la violència sexual (per exemple, la violació, l'incest, l'assetjament sexual i la mutilació genital femenina, l'últim dels quals es percep, en general, que ha estat popularitzat de manera sensacionalista en els estudis occidentals i per part dels grups de pressió; Lewis 2002), les pràctiques tradicionals definides com violència (per exemple, el matrimoni precoç i l'acusació de bruixeria), i el paper de l'Estat en relació amb la violència (per exemple, situacions de conflicte, la violència institucional i la violència econòmica).

Les pallisses que reben les dones per part dels seus marits és la forma més freqüent de violència de gènere a Àfrica (Abano 2000; Atinmo 2000; Coker-Appiah i Cusack 1999; Gizaw 2002; Kuenyehia 1998; Machera 2000; Ofei-Aboagye 1994). En la majoria dels països, les feministes ho descriuen com una forma de vida per a moltes dones, sense distinció de classe ni origen ètnic (Abano 2000; Atinmo 2000; Carrol i Ofori Atta 1998; Coker-Appiah i Cussack 1999; Gizaw 2002). L'imaginari cultural que nega els drets a les dones comporta que moltes societats acceptin la disciplina física cap a dones i nenes (Gizaw 2002; matricers 2000; Ofei-Aboagye 1994; Praha i Adomako Ampofo). Per exemple, un estudi amb cinquanta dones que assistien a una clínica d'ajuda a Ghana mostra que les dones utilitzen els termes "pegar" i "disciplina" indistintament i accepten un cert grau de pallissa com a disciplina, tot i que si és excessiva la condemnen (Ofei Aboagye-1994). Atès que no tots els comportaments que afirmem formar part de la tradició o la cultura són en realitat estàtics o de valor, molts estudis defensen la deconstrucció dels seus significats i l'ús d'anàlisi històrics per investigar els orígens de les pràctiques opressives (Imam, 1997).

La violació és un altre problema que no es denuncia perquè els violadors, en general, coneixen a les víctimes i també per l'estigma associat amb les víctimes i els seus familiars (Armstrong, 1990; Carrol i Ofori-Atta 1998; Coker-Appiah i Cusack 1999). Com a Occident, les dones que són víctimes de violació solen veure's culpades i ridiculitzades per donar peu a la violació a través del seu llenguatge corporal o la forma de vestir. Així, les nenes i dones que han estat violades a vegades es casen ràpidament per protegir la família (Carrol i Ofori Atta 1998). Encara que existeixen lleis contra aquest delictes a molts països, les relacions sexuals forçades dins del matrimoni no es consideren com a violació (Coker-Appiah i Cussack 1999) 5. La violació també està relacionada amb el ritme de creixement de la urbanització i l'augment de les disparitats de classe en moltes ciutats africanes (Odendaal 1993). 6

Igual que en altres parts del món, a l'Àfrica, les dones són víctimes de violació en els conflictes i les situacions de guerra com per exemple passà a Rwanda i Sierra Leone. Els estudis realitzats al continent africà mostren que la violació i el segrest de les dones són estratègies de guerra utilitzades sistemàticament per augmentar el seu control sobre altres grups ètnics (Turshen

1998). L'estudi de Ibeanu (2001) sobre la sociopolítica ogoni i la crisi econòmica a Nigèria en la dècada de 1990 és un exemple de quin tracte reben les dones en situacions de conflicte. 7

La qüestió del paper de l'Estat africà en la violència contra la dona en contextos bèlics s'ha treballat més a fons en una sèrie d'estudis. Les acadèmiques feministes veuen preocupant com la construcció social de l'agressió masculina obté una acceptació social mitjançant la complicitat de l'Estat amb l'ús de la violència, ja sigui obertament o en silenci, durant la guerra i en temps de pau, i les implicacions negatives per a les dones en aquests espais socials per com la construcció social dels guanys de l'agressió masculina socials (Coker-Appiah i Cusack 1999; Imam 1997; Kuenyehia 1998; Turshen i Twagiramariya 1998). La majoria dels estudis que aborden aquestes qüestions es basen en la investigació qualitativa. Els temes tractats inclouen la infecció de malalties de transmissió sexual i el VIH/SIDA, l'embaràs com a conseqüència d'una violació, els efectes del desplaçament i la dislocació de les vulnerabilitats de les refugiades, i les conseqüències psicològiques i econòmiques per a les dones que perden als seus marits i les terres en conflictes armats.

Els estudis també han examinat com les dones són utilitzades pel sistema legal per reforçar els estereotips de gènere a través del control i la vigilància de les seves activitats, fins i tot al criminalitzar les seves activitats com a dissidents. L'estudi de Tibatemwa-Ekirikubinsa "Women's Violent Crime in Uganda" (1999, citat a Lewis 2002) es basa en estudis de casos que mostren com els prejudicis de gènere estan incorporats en l'ordenament jurídic, resultant en la manca de recursos legals per a les dones. Per a defensar reformes legislatives igualitàries, diverses organitzacions no governamentals de dones, com Women Living Under Muslim Laws i Women and Law in South Africa han portat a terme estudis de defensa i consultoria per a examinar les lleis vigents de cada país i establir quins són els drets i les pràctiques existents per tal de determinar l'impacte d'aquestes regulacions.

Les especialistes africanes sobre el gènere són especialment actives en la defensa de canvis legislatius en com els instruments internacionals com la Convenció sobre l'eliminació de totes les Formes de Discriminació contra la Dona (CEDAW) i la Carta Africana de Drets Humans i dels Pobles aborden la situació particular de les africanes refugiades o desplaçades internament. Per exemple, Oloka-Onyango (1996) va assenyalar que les lleis internacionals no han aconseguit establir més mecanismes per fer front a les circumstàncies particulars de les dones en qualitat de refugiades. Les solucions a aquests problemes, segons aquesta autora, només poden ser eficaces quan hi ha "Una reconstrucció completa de les premisses bàsiques de nivell internacional, regional i el dret intern dels drets humans per alterar la situació de la dona "(p. 394).

En resum, gran part del treball sobre la violència de gènere a l'Àfrica té un punt de vista estructural, posant l'accent en les connexions entre processos físics, sexuals, psicològics, econòmics, socials i polítics a nivell local i mundial.

Sexualitat

Entre les qüestions que actualment reben més atenció són la manca de visibilitat i el silenciament de la sexualitat de la dona africana i les complexes dimensions d'intersecció entre gènere, raça, religió i cultura, així com les relacions del mateix sexe.

No obstant això, algunes intel·lectuals i activistes feministes africanes han suggerit que segueix existint un gran silenci sobre la qüestió de la sexualitat femenina en els estudis sobre gènere i sobre dones africanes (Mama 1996; McFadden 2001, 2003; Sexuality 1996). Assenyalen que s'ha fet poca recerca sobre els desitjos sexuals, els desitjos homoeròtics, les relacions lèsbiques, sexuals i altres transformacions, incloses les que van poder seguir els processos del colonialisme i la descolonització, així com els impactes de la nova economia mundial. Com Mama va assenyalar: "Tenint en compte que la sexualitat ha estat una important àrea d'interès dins dels estudis de la dona a nivell internacional, la primera pregunta que hom es fa sobre els estudis de les dones africanes és per què hi ha tan pocs estudis de la sexualitat"(1996, 39). Tants Mama (1996) com Pereira (2003) suggereixen que aquests silencis han de ser compresos per la fascinació racista europea que projecta la hipersexualitat en els africans. Les estudioses feministes com Mama (1996) i Imam (2001) han examinat amb detall diversos registres històrics que contribueixen al silenciament de la sexualitat de les dones africanes, com per exemple l'actitud colonial, l'apropiació d'ideologies reduccionistes i sexistes de la família i dels cossos de les dones per moviments religiosos i nacionalistes, les representacions occidentals del VIH / SIDA, i les pràctiques de les mutilacions genitals. Com Mama va suggerir: "Tenint en compte els efectes restrictius que ha tingut la mutilació genital sobre la sexualitat femenina, hom es pregunta on es troba la investigació sobre les tradicions que enforteixen a les dones i que els proporcionen més control, no menys, de la seva vida sexual i reproductiva. Degut a les freqüents declaracions en aquest sentit, per què no hi ha més recerca sobre els aspectes de les cultures indígenes que proporcionen millores a la sexualitat de les dones?"(1996, 47).

De la mateixa manera, en la seva teorització de les pràctiques de Magnomaka i Bolokoli-kêla a Mali, Diallo (2003) qüestiona el model feminista occidental que en el passat ha estat utilitzat per explicar l'operació genital femenina a l'Àfrica, mentre regna el silenci sobre altres aspectes de la sexualitat de la dona.⁸ Diallo descriu la pràctica a Mali del Magnomaka com l'augment "del plaer sexual", mentre que en l'altra pràctica, la Bolokoli-Kela, serveix per "obstaculitzar" la sexualitat de la dona.

Tot i aquest silenci tan gran, han sorgit recentment diversos estudis a l'Àfrica que veu la sexualitat des de diversos enfocaments teòrics i metodològics (vegeu especialment Ahanmisi 1992; Akitunde 2001; Diallo 2004; Gays and Lesbians of Zimbabwe 1999; Imam 2001, 2002; Kahyana 2002; Kerata Chacha 2002; Long 2001; Mama 1996; McFadden 2003; Muthien 2003; Muzaki 2002; Ratele 2004; Tadesse 1997). Aquests estudis han examinat la sexualitat no només com una qüestió interdisciplinària, sinó també com una qüestió que no pot separar de les històries de les africanes i de les relacions socials, polítiques, religioses i econòmiques. Combinen la teoria feminista amb les teories postcoloniales i l'anàlisi de la crítica de la raça, la sexualitat i els estudis culturals per fer front a les complexitats de les pràctiques de la sexualitat

a l'Àfrica d'avui, i també per explorar les pràctiques de resistència i la capacitat de millora com a elements importants de la sexualitat femenina.

A l'examinar les interseccions de la sexualitat amb el sexe, la raça, la cultura, i la identitat política, alguns estudis han qüestionat les disciplines ortodoxes i les seves nocions essencialistes de les formacions d'identitat. Per exemple, en un estudi sobre les sexualitats polítiques en la Sud-àfrica contemporània, Ratele es pregunta: "Si qüestions sobre el sexe mereixen tota la serietat, encara que sigui només perquè moltes persones de tot el món encara troben intolerable les relacions interracials, interètniques, interculturals o interreligioses o acoblament irritat- ció o en el millor excitant, no haurien de sortir les activistes i els intel·lectuals crítics per a defensar una educació sexual intergrupual com a part de la tolerància antiracista, amb consciència de gènere i multicultural?" (2004, 1).

Un aspecte particular de la sexualitat i la identitat que no ha rebut molta atenció són les relacions homosexuals. Algunes intel·lectuals han trencat el silenci i han instat a qüestionar-nos seriosament les pràctiques de la heteronormativitat i promoure debats sobre l'orientació sexual (Gays and Lesbians of Zimbabwe 1999; Long 2001; Machera 2000; McFadden 2001; Muthien 2003). Aquestes qüestions les tractem en la següent secció.

Relacions entre el mateix sexe

Hi ha diversos tipus de debats sobre les relacions entre persones del mateix sexe a l'Àfrica. Mentre que alguns estudis qüestionen la noció que l'homosexualitat al continent africà és un tabú i un fet "no-africà" (2003 Muthien; Tamale 2003; Yahaya 2003), organitzacions com Gays and Lesbians of Zimbabwe es centren en les normes universals dels drets humans i com "poden ser utilitzades per les minories sexuals a l'hora de reclamar la igualtat i la no discriminació" (Gays and Lesbians of Zimbabwe 1999, 1). 9

Un altre tema important és la pràctica del matrimoni entre dones. Per exemple, sobre la base d'un estudi anterior que va examinar aquestes pràctiques matrimonials des de les perspectives de les dones afectades (Njambi i O'Brien 2000), el treball de Kerata Chacha sobre el matrimoni entre dones a Tanzània ho presenta "com un sistema que radicalment trenca la dominació masculina i de gènere, permetent que les dones trenquin barreres per tal de superar o rectificar problemes reproductius, socials i econòmics, valorant-lo en el marc dels sistemes judicials colonials contraris al dret consuetudinari africà"(2002, 3). Entre les autores varien les perspectives sobre el tema de la violència sexual entre aquestes dones, sense que sigui possible una conclusió generalitzada, tot i que la qüestió requereix un estudi més acurat.

No obstant això, les relacions del mateix sexe no s'han de confondre necessàriament amb les relacions sexuals del mateix sexe. Per exemple, vegeu el treball pioner sobre el matrimoni entre dones a Nigèria fet per Amadiume (1987).

Un nombre d'autores d'estudis sobre la dona també han fet recerca sobre la relació entre les pràctiques religioses (i/o tradicionals) i les pràctiques sexuals.

Aquests estudis han qüestionat els punts de vista fonamentalistes dels religiosos sobre la sexualitat femenina i han criticat els enfocaments reduccionistes que tendeixen a tractar a totes

les cultures i les pràctiques religioses com un discurs únic i intercanviable. Per exemple, en els seus estudis sobre els discursos religiosos musulmans sobre la sexualitat, Imam suggereix que "les qüestions de divorci, aïllament, i fins i tot l'accés a l'educació tenen conseqüències per a la consideracions de la sexualitat. Per tant, és necessari reconèixer i distingir els diferents discursos musulmans sobre la sexualitat "(2001, 18).

Educació

En aquesta secció tractem la història i la teoria de l'educació i el paper d'aquesta en la lluita per la justícia social i la igualtat de gènere a l'Àfrica. De particular importància per a les acadèmiques i activistes feministes africanes és l'impacte de la imposició dels sistemes educatius formals a les societats africanes sota el colonialisme. Per exemple, Gaidzanwa (1997) va explicar com a Zimbabwe, l'educació de la dona a l'època colonial fou dissenyada per preparar les dones com a mestresses de casa i per a l'agricultura de subsistència. Per contra, l'educació en les societats africanes precoloniales serveix un marc conceptual i pràctic dissenyat per adaptar-se a les necessitats de l'entorn social i físic. Si bé existien jerarquies de gènere en els diversos contextos socials i polítics, les dones van participar en els graus intel·lectuals més complexos, així com en posicions de lideratge, com per exemple en els sistemes de creences espirituals; en els estats regits per sistemes polítics matriarcal; en societats secretes, i a través d'activitats quotidianes, com l'agricultura, la família, la gestió, el comerç i l'assistència sanitària (Assie-Lumumba 1997, 2001).

Diversos estudis han analitzat també l'efecte no desitjat que provocà l'educació colonial en la formació de mentalitats crítiques i subversives que desafiaren la seva pròpia presència.

Per exemple, les organitzacions de dones de classe mitjana, com ara el Forum for African Women's Education i l'Association of African Women for Research and Development han tingut un paper significatiu en l'equitat de gènere a l'educació en tot el continent (Assie-Lumumba 2001; Etta 1994; Gaidzanwa 1997).

Els efectes de la discriminació de gènere en l'ensenyament primari, secundari i superior són qüestions clau en la investigació post-colonial sobre dones i educació a l'Àfrica (Assie-Lumumba 2001; Gaidzanwa 1997; Katapa i Ngaiza 2001; Mbilinyi 1998; Prah 2002; Tamale i Oloka-Onyango 2000). Els estudis empírics en diferents regions se centren en les disparitats de gènere en contextos específics mesurat per l'accés, els nivells d'assoliment, els continguts curriculars i la feminització de determinats camps. Per a alguns, les diferències es deuen al fracàs dels governs africans que retòricament donen suport als convenis internacionals i regionals però no implementen aquestes intencions a nivell nacional (Etta 1994). Altres posen l'accent en la necessitat d'un examen crític dels factors que determinen quins aspectes i categories del sistema educatiu s'estan expandint per evitar les conseqüències polítiques negatives per als grups marginats (Gaidzanwa 1997).

A l'analitzar els patrons de desigualtat de gènere en l'educació, els estudis també han explorat les formes específiques en què la raça, la classe, l'ètnia, i la diferència regional interactuen per

produir determinats resultats. Encara que molts es basen en treballs quantitius, altres combinen anàlisis qualitatives i quantitatives i una perspectiva feminista (Assie-Lumumba 1997; Bennett 2002; Gaidzanwa 1997; Kwesiga 2002; Mama 1996; Mohamed 2001).

Els treballs sobre gènere també destaquen els factors específics que agreugen els problemes en l'educació per a les nenes i noies, especialment els de l'escola secundària. Aquests són el matrimoni precoç, l'embaràs en l'adolescència, les responsabilitats domèstiques i agrícoles, la feminització de certes formes d'ocupació i la potencial manca de feina. Alguns estudis qüestionen també els efectes de les polítiques discriminatòries que perdonen actituds repressores cap a la sexualitat de les dones joves, com quan les escolars embarassades són expulsades de l'escola secundària, mentre que els homes o nois coresponsables no se'ls castiga (Assie-Lumumba 1997; Etta 1994).

L'impacte de les reformes neoliberals, especialment els programes d'ajust estructural (PAE), també és pertinent. El consens general és que els PAE han debilitat la capacitat de l'Estat de proporcionar l'educació bàsica als seus ciutadans (Mbilinyi 1998). Alguns observen que la creixent privatització de les escoles primàries i secundàries i els efectes adversos de les greus retallades governamentals han deixat sense escolaritzar molts nens pobres, un efecte que encara és més desproporcionat entre les nenes (Assie-Lumumba 1997; Etta 1994; Gaidzanwa 1997; Katapa i Ngaiza 2001; Kwesiga 2002; Mbilinyi 1998; Otunga 1997). Per exemple, tot i l'expansió de l'educació primària gratuïta o subvencionada, hi ha menys nenes que nens que arriben a secundària, i el grup de candidates potencials per entrar a la universitat segueix sent petit, sobretot en les institucions científiques (Assie-Lumumba 1997; Gaidzanwa 1997; Kwesiga 2002; Prah 2002; Namuddu 1993).

Certa atenció també s'ha donat a la necessitat de la implicació estratègica de les dones en l'administració educativa i la presa de decisions (Mama 1996; Manuh 2002; Prah 2002).

L'estudi de Gaidzanwa (1997) on combina l'aspecte qualitatiu i el quantitatiu sobre Zimbabwe revela que les dones es concentren en els graus mitjans i inferiors dels llocs acadèmics i que la majoria d'elles són blanques. Les dones també estan insuficientment representades en les comissions importants i com a caps de departament. El treball de Prah (2002) sobre les dones a la Universitat de Cape Coast a Ghana conclou que les preocupacions i les necessitats de les dones docents són en gran part ignorades degut a la seva escassa visibilitat estadística i política en el lloc de treball. En concret, algunes participants de l'estudi es van queixar de la imparcialitat masculina en les oportunitats de promoció, com ara subvencions, beques, i ajuts.

En un esforç per corregir la desigualtat de gènere en les institucions africanes d'educació superior, s'han establert diversos programes de discriminació positiva. Els estudis realitzats a Uganda suggereixen que hi ha ressentiment i resistència cap a aquests i predominen les actituds misògines on es considera a les dones com intel·lectualment menys capacitades (Kasente 2002; Kwesiga 2002). Altres creuen que aquest tipus d'iniciatives continuen sent un joc de xifres dissenyat per permetre que un nombre limitat de dones tinguin accés a institucions d'educació

superior, mentre que segueixen sent ambients hostils per a la dona en general (Mama 1996; Manuh 2002).

L'assetjament i la violència sexuals també són un problema endèmic que afecta a les estudiants en tots els nivells educatius, incloses el personal, sigui o no docent (Gaidzanwa 1997; Hallam 1994; Ladebo Khelil 2003; Kwesiga 2002; Mejiuni Fashina 2000; Phiri 2000; Tamale i Oloka-Onyango 2000). En les institucions d'educació superior, alguns dels debats clau es refereixen a la comprensió d'assetjament sexual en situacions on les estudiants solen tenir relacions amb el personal universitari. Pereira (2002) suggereix que cal distingir entre els conceptes d'assetjament sexual i la corrupció sexual. Aquest darrer s'aplica a

les noies estudiants que sol·liciten als seus professors aprobar exàmens, preguntes o millors notes. El que sembla pertinent per a la comprensió d'aquests problemes és la necessitat de definicions més específiques i nous conceptes que reflecteixin la complexitat de la dinàmica basada en el gènere, i que es manifesta en qüestions com ara els casos d'assetjament sexual i els programes d'acció positiva (Bennett 2002).

Finalment, l'aparició dels estudis de gènere en diverses universitats d'Àfrica des de la dècada de 1990 és significatiu (Kasente 2002; Odejide 2002).

Encara que aquests programes estan creixent, romanen confinats a les dones (tant alumnes com docents) i tenen un impacte limitat en la incorporació de les qüestions de gènere a les universitats (Tamale i Oloka-Onyango 2000). No obstant això, hi ha una sèrie d'universitats a Uganda, Tanzània i Nigèria que estan implicades en l'equitat de gènere, amb programes de discriminació positiva, l'enfortiment de la presència de les acadèmiques, abordant l'assetjament sexual, formant grups de pressió encarregats de formular polítiques nacionals i mantenint vincles amb els moviments de dones (Bennett 2002). Alguns argumenten que amb el desenvolupament d'iniciatives coordinades per l'Estat per promoure el gènere i el desenvolupament, aquests programes podria perdre la seva força política i acabarien per encaixar en la corrent principal més conservadora i limitada (Awe, citada a Mama 2000).

Fins i tot amb iniciatives educatives com ara els programes de discriminació positiva i la integració de gènere, això no es reflecteix en posicions equitatives de les dones en el mercat laboral.

NOTES

1. Tot i que ambdós grups de feministes (universitàries i activistes) no són mútuament excloents, entre les relacionades amb l'establiment de l'AAWORD trobem Simi Afonja, Bolanle Awe, Nina Mba, Molara Ogundipe, Filomena Steady, Fatou Sow, N'dri Assie Lumumba, Zenebeworke Tadesse, Christine Obbo, Achola Pala Okeyo i Nawal El Sadaawi. Entre les associadess a la segona fase de la investigació i activisme hi ha, entre altres, Amina Mama, Ayesha Imam, Charmaine Pereira, Maria Nzomo, Rudo Gaidzanwa, Patricia MacFadden i Takyiwaa Manuh.
2. Exemples d'això són les organitzacions continentals com Amanitare de Zimbabwe i organitzacions nacionals com la Women's Health Project a Sud-àfrica i l'Empowerment and Action Research Center de Nigèria.
3. La necessitat de dades comparatives sobre la fecunditat a nivell mundial va impulsar la creació de les estadístiques demogràfiques que mesuren els coneixements particulars, actituds i pràctiques relacionades amb un ventall de qüestions reproductives.
4. Algunes d'aquestes organitzacions són: Gender Studies and Human Rights Documentation Center a Ghana; Women and Law a l'Àfrica de l'Oest; TANWA (Tanzania Media Women's Organization); Emang Basadi Women's Organization de Botsuana i BAOBAB for Women's Human Rights de Nigèria.
5. Per exemple, tot i la redacció l'any 2002 d'un projecte de llei sobre violència domèstica a Ghana i el treball massiu d'una coalició de grups de dones per donar a conèixer el projecte de llei, segueix havent-hi declaracions, algunes fins i tot pel ministre de la dona i els temes de la infància, assegurant que la violació conjugal és un concepte "forani".
6. Per exemple, a Namíbia, Odendaal (1993) suggereix que hi ha vincles entre la taxa de l'atur, el creixement demogràfic, la delinqüència juvenil, una incipient classe mitjana dels namibis negres i la creixent incidència dels delictes de violació.
7. Aquest va ser un moment en què l'Estat, les empreses petrolieres, i la població a la regió d'Ogoni estaven involucrats en un violent conflicte civil per la distribució dels beneficis i altres recursos provinents de l'extracció de cru. Moltes dones van ser víctimes de violació i van patir l'exclusió per part dels seus marits, parents, líders comunitaris i organitzacions de dones locals. Moltes també foren abandonades i obligades a matrimonis forçats.
8. Segons Diallo (2003), les autores feministes i activistes que han teoritzat sobre la "mutilació genital femenina" destaquen que la pràctica és una expressió del control patriarcal i l'opressió de la dona.
9. Veure l'estudi de Long (2001) sobre altres parts d'Àfrica al voltant de qüestions de les relacions del mateix sexe on descriu el marc legal que criminalitza l'homosexualitat a Egipte.

BIBLIOGRAFIA

- Abane, Henrietta. 2000. Towards research into wife battering in Ghana: Some methodological issues. In *Men, women and violence*, edited by Felicia Oyekanmi. Dakar, Senegal: CODESRIA.
- Abdullah, Hussaina. 1993. Transition politics and the challenge of gender in Nigeria. *Review of African Political Economy* 56:27-41.
- Adepoju, Aderanti. 1994a. The demographic profile: Sustained high mortality and fertility and migration for employment. In *Gender, work and population in sub-Saharan Africa*, edited by Aderanti Adepoju and Christine Oppong. Portsmouth, NH: Heinemann.
- . 1994b. Women, work and fertility in Swaziland. In *Gender, work and population in sub-Saharan Africa*, edited by Aderanti Adepoju and Christine Oppong. Portsmouth, NH: Heinemann.
- Adomako Ampofo, Akosua. 1995. Women and AIDS in Ghana: “I control my body (or do I)?” Ghanaian sex workers and susceptibility to STDs, especially AIDS. In *Women’s position and demographic change in sub-Saharan Africa*, edited by P. Makwina-Adebusoye and A. Jensen. Liege, Belgium: Ordina Editions.
- . 1998. Framing knowledge, forming behaviour; African women’s AIDS-protection strategies. *African Journal of Reproductive Health* 2 (2): 151-74.
- . 1999. Nice guys, condoms and other forms of STD protection: Sex workers and AIDS protection in West Africa. In *Vivre et penser le Sida en Afrique/Experiencing and understanding AIDS in Africa*, edited by Charles Becker, J. P. Dozon, C. Obbo, and M. Touré. Paris: CODESRIA, IRD, Karthala, PNL: 561-90/559-88.
- . 2001. The sex trade: Globalisation and issues of survival in sub-Saharan Africa. *Research Review* 17 (1): 27-43.
- . 2002. Does women’s education matter? A case study of reproductive decision making from urban Ghana. *Ghana Studies* 5:123-57.
- . 2004. “By God’s grace I had a boy”: Whose “unmet need” and “dis/agreement” about childbearing among Ghanaian couples. In *Rethinking sexualities in contexts of gender*, edited by Signe Arnfred. Uppsala, Sweden: Nordic Africa Institute.
- Adomako Ampofo, Akosua, Osman Alhassan, Francis Ankrah, Deborah Atobrah, and Moses Dorte. 2004. Report on the child sexual exploitation in Accra study. Accra, Ghana: Unicef/Institute of African Studies.
- Afonja, Simi. 1990. Changing patterns of gender stratification in West Africa. In *Persistent inequalities: Women and world development*, edited by Irene Tinker. New York: Oxford University Press.
- Ahanmisi, Osholayemi. 1992. *Strength in weakness: Bini women in affinal relations*. Lund, Sweden: Lund University, Department of Sociology.
- Akitunde, Dorcas Olu, ed. 2001. *African culture and the quest for women’s rights*. Ibadan, Nigeria: Institute of Women in Religion and Culture.
- Amadiume, Ifi. 1987. *Male daughters, female husbands: Gender and sex in an African society*. London: Zed Books.
- Armstrong, A. 1990. *Women and rape in Zimbabwe*. Human and People’s Rights Project, monograph no. 10. Maseru, Lesotho: Institute of Southern African Studies, National University of Lesotho.
- Assie-Lumumba, N’Dri. 1997. Educating Africa’s girls and women: A conceptual and historical analysis of gender inequality. In *Engendering African social sciences*, edited by Ayesha Imam, Amina Mama, and Fatou Sow. Dakar, Senegal: CODESRIA Book Series.

- . 2001. Gender, access to learning and production of knowledge in Africa. In *Visions of gender theories and social development in Africa: Harnessing knowledge for social justice and equality*. Dakar, Senegal: AAWORD Book Series.
- Atinmo, Morayo. 2000. Sociocultural implications of wife beating among the Yoruba in Ibadan City, Nigeria. In *Men, women and violence*, edited by Felicia Oyekanmi. Dakar, Senegal: CODESRIA.
- Awusabo-Asare, Kofi, John K. Anarfi, and D. K. Agyeman. 1993. Women's control over their sexuality and the spread of STDs and HIV/AIDS in Ghana. *Health Transition Review* 3 (Suppl. issue).
- Benjamin, Saranel. 2001. Masculinisation of the state and the feminization of poverty. *Agenda* 48:68-74.
- Bennett, Jane. 1999. Research review: Gender-based violence, poverty alleviation and peace negotiation in South Africa. Oxford, UK: OXFAM/IDRC.
- . 2002. Exploration of a "gap": Strategizing gender equity in African universities. *Gender and Women's Studies E-Journal* 1. Available from <http://www.feministafrika.org/01-2002/jane.html>.
- Boadu, J. Nana Aba. 2000. The health of working mothers in Accra: A case study of doctors and nurses at the Kolre-bu Teaching Hospital and workers at North Gbawe Stone Quarry. M.Phil. thesis, Institute of African Studies, Accra, Ghana.
- Bradford, Helen. 1991. Her body her life: 150 years of abortion in South Africa. Paper presented at the Conference on Women and Gender in Southern Africa, University of Natal, Durban, South Africa, 31 January-2 February.
- Carol, Henry D. R., and Nana Ama Ofori-Atta. 1998. Violence against women in the Gambia. In *Women and law in West Africa: Situational analysis of some key issues affecting women*, edited by Kuenyehia Akua, 250-71. Legon, Ghana: Women and Law in West Africa.
- Chisala, Victoria, and Mpala Nkonkomalimba. 2000. The Zambian national machinery for women and other mechanisms. Accra North, Ghana: Third World Network- Africa.
- Coker-Appiah, Dorcas, and Kathy Cusack. 1999. Breaking the silence and challenging the myths of violence against women and children in Ghana: Report of a national study on violence. Accra, Ghana: Gender Studies and Human Rights Documentation Center.
- Dambe, Regina Thea Maaswai. 2000. The national machinery for the advancement of women: The Botswana experience. Accra North, Ghana: Third World Network-Africa.
- Darkwah, Akosua. 2002. Trading goes global: Market women in an era of globalization. *Asian Women* 15:31-49.
- Denzer, Laray. 1995. Constance Cummings-John: Memoirs of a Krio leader. Ibadan, Nigeria: Humanities Research Center.
- Diallo, Asitan. 2003. Paradoxes of female sexuality in Mali: On the practices of Magnonmaka and Bolokoli-kela. In *Rethinking sexualities in contexts of gender*, edited by Signe Arnfred. Uppsala, Sweden: Nordic Africa Institute.
- . 2004. Paradoxes of female sexuality in Mali: On the practices of "Magnonmaka" and "Bolokoli-Kela." In *Rethinking sexualities in contexts of gender*, edited by Signe Arnfred, 173-94. Uppsala, Sweden: Nordic Africa Institute.
- Echo magazine. 2001. Issue topic: Female genital mutilation. Dakar, Senegal: Newsletter of the Association of African Women for Research and Development.
- Emeagwali, G. 1995. *Women pay the price: Structural adjustment in Africa and the Caribbean*. Trenton, NJ: Africa World Press.
- Etta, Florence E. 1994. Gender issues in contemporary African education. *Africa Development* 19 (4): 57-84.

- Ezumah, Nkoli, and Kate Oreh. 1999. Socio-cultural factors affecting the reproductive health of women at Obukpa, Nsukka in Enugu State, Nigeria. *Tropical Journal of Medical Research* 3:80-87.
- Fall, Yassine. 1999. Globalization, its institutions and African women's resistance. In *Africa: Gender, globalization and resistance*, edited by Yassine Fall. Dakar, Senegal: AAWORD Book Series.
- Farah, Amina A. 1989. Research priorities and support needs for women in agriculture in the Sudan. In *Women and development in Eastern Africa: An agenda for research*, edited by Zeinab El-Bakri and Ruth M. Besha. Addis Ababa, Ethiopia: OSSREA.
- Gaidzanwa, Rudo B. 1997. Gender analysis in the field of education: A Zimbabwean example. In *Engendering African social sciences*, edited by Ayesha Imam, Amina Mama, and Fatou Sow. Dakar, Senegal: CODESRIA Book Series.
- Gana Shettima, Abba. 1998. Gendered work patterns in the endangered Sahelian rural environment: Exploring three layers of exploitation. *Africa Development* 23 (2): 163-83.
- Garba, Abdul-Ganiyu, and P. Kassey Garba. 1999. Trade liberalization, gender equality and adjustment policies in sub-Saharan Africa. In *Africa: Gender, globalization and resistance*, edited by Yassine Fall. Dakar, Senegal: AAWORD.
- Gays and Lesbians of Zimbabwe. 1999. Sexual orientation and Zimbabwe's new constitution: A case for inclusion. Harare, Zimbabwe: GALZ.
- Gizaw, Blen. 2002. Some reflections on criminalizing domestic violence against women and emphasis on Ethiopia. Addis Ababa, Ethiopia: Center for Research Training and Information on Women in Development (CERTWID), Addis Ababa University.
- Graham, Yao. 2001. Changing the united brotherhood: An analysis of the gender politics of the Ghana Trades Union Congress. In *Gender training in Ghana: Politics, issues and tools*, edited by Dzodzi Tsikata. Accra, Ghana: Woeli.
- Hallam, R. 1994. Crimes without punishment: Sexual harassment and violence against female students in schools and universities in Africa. Discussion paper no. 4, Africa Rights, London.
- Ibeanu, Okechukwu. 2001. Healing and changing: The changing identity of women in the aftermath of the Ogoni crisis in Nigeria. In *The aftermath: Women in post-conflict transformation*, edited by Sheila Meintjes, Anu Pillay, and Meredith Turshen. London: Zed Books.
- Ilumoka, Adetou. 2003. Advocacy for women's reproductive and sexual health and rights in Africa: Between the devil and the deep blue sea. Paper presented at the Institute of African Studies/Nordic Africa Institute workshop on Research, Activism, Consultancies: Dilemmas and Challenges, Institute of African Studies, Legon, Ghana, October.
- Imam, Ayesha. 1997. Engendering African social sciences: An introductory essay. In *Engendering African social sciences*, edited by Ayesha Imam, Amina Mama, and Fatou Sow. Dakar, Senegal: CODESRIA.
- . 2002. Of laws, religion and women's rights: Women's rights in Muslim laws (Sharia). In *Islamization in secular Nigeria: Implications for women's rights*. London: Women Living under Muslim Laws.
- Imam, Ayesha, and Amina Mama. 1994. The role of academics in limiting and expanding academic freedom. In *Academic freedom in Africa*, edited by Mamadou Diouf and Mahmoud Mamdani. Dakar, Senegal: CODESRIA.
- Imam, Ayesha, Amina Mama, and Fatou Sow. 1997. *Engendering African social sciences*. Dakar, Senegal: CODESRIA Book Series.
- Imam, Ayesha, Nema Ngur-Adi, and Joy Mukubwa-Hendrickson. 1992. *The WIN document: Conditions of women in Nigeria and policy recommendations to 2,000 AD*. Zaria, Nigeria: Ahmadu Bello University Press.

- Imam, Ayesha M. 2001. The Muslim religious right (“fundamentalists”) and sexuality. In *Good sex: Feminist perspectives from the world’s religions*, edited by P. B. Jung, M. E. Hunt, and R. Balakrishnan. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Jelil Ladebo, Olugbenja. 2003. Sexual harassment in academia in Nigeria: How real? *African Sociological Review* 7 (1): 117-30.
- Jita Allan, Tuzyline. 2001. Feminist scholarship in Africa. In *Women in African studies scholarly publishing*, edited by Cassandra Rachel Veney and Paul Tiyambe Zeleza. Trenton, NJ: Africa World Press.
- Johnson-Odim, Cheryl, and Nina Mba. 1997. *For women and nation: Funmilayo Ransome-Kuti of Nigeria*. Champaign: University of Illinois Press.
- Kahyana, Danson. 2002. Ugandan Asians, identity and the literacy medium. Paper presented at CODESRIA 10th General Assembly Africa in the New Millennium, Kampala, Uganda, 8-12 December.
- Kasente, D. 2002. Institutionalizing gender equality in African universities: Case of women’s and gender studies at Makerere University. *Feminist Africa Intellectual Politics* 1:91-99.
- Kassimir, Ron. 1998. Talking points for the panel on social science research funding in Africa: Views from the field. Paper presented at the International Symposium on Globalization and the Social Sciences in Africa, Graduate School for Humanities and Social Sciences, University of Witwatersand, Johannesburg, South Africa, 14-18 September.
- Katapa, Rosalia. 1998. Teenage mothers in their second pregnancies. In *Haraka, Haraka . . . Look before you leap: Youth at the crossroad of custom and modernity*, edited by Magdalena Rwebangira and Rita Liljestrom. Uppsala, Sweden: Nordic Africa Institute.
- Katapa, Rosalia, and Magdalena Ngaiza. 2001. Debt in Tanzania: Are women silent or concerned? In *Visions of gender theories and social development in Africa: Harnessing knowledge for social justice and equality*. Dakar, Senegal: AAWORD Book Series.
- Kerata Chacha, Babere. 2002. Travesting gender and the colonial madness: Same-sex relationship, customary law and change in Tanzania, 1890-1990. Paper presented at CODESRIA 10th General Assembly Africa in the New Millennium, Kampala, Uganda, 8-12 December.
- Komba-Maleka, Betty, and Rita Liljestrom. 1994. Looking for men. In *Chelewa Chelewa: The dilemma of teenage girls*, edited by Zubeida Timba-Masabo and Rita Liljestrom. Oslo, Norway: Scandinavian Institute of African Studies.
- Kuenyehia, Akua. 1998. Violence against women in Ghana. In *Women and law in West Africa: Situational analysis of some key issues affecting women*, edited by Akua Kuenyehia. Accra, Ghana: Women and Law in West Africa, Human Rights Study Center, Faculty of Law, University of Ghana.
- Kwesiga, Joy. 2002. Women’s access to higher education in Africa: Uganda’s experience. Kampala, Uganda: Fountain.
- Lewis, Desiree. 2002. Review essay: African feminist studies: 1980-2002. *Gender and Women’s Studies Africa*. Available from www.gwsafrica.org/knowledge/africa.
- Lewis, Tolulope, and Ayesha Imam. 2001. NGO’s CEDAW report for Nigeria: Foreword. Lagos: Nigerian NGO Coalition for a Shadow Report to CEDAW.
- Long, Lynellen. 1996. Counting women’s experiences. In *Women’s experiences with HIV/AIDS: An international perspective*, edited by L. Long and M. Ankrah. New York: Columbia University Press.
- Long, S. 2001. Egypt: Torture and inhuman and degrading treatment based on sexual orientation. Geneva: World Organization against Torture.
- Machera, Mumbi. 2000. Domestic violence in Kenya: A survey of newspaper reports. In *Men, women and violence*, edited by Felicia Oyekanmi. Dakar, Senegal: CODESRIA.

- . 2004. Opening a can of worms: A debate on female sexuality in the lecture theatre. In *Rethinking sexualities in contexts of gender*, edited by Signe Arnfred. Uppsala, Sweden: Nordic Africa Institute.
- Magubane, Zine. 2001. Globalization and the South African women: A historical overview. In *Visions of gender theories and social development in Africa: Harnessing knowledge for social justice and equality*. Dakar, Senegal: AAWORD Book Series.
- Makandawire, Thandika. 1997. The social sciences in Africa. *African Studies Review* 39 (2): 15-37.
- Mama, Amina. 1995. Feminism or femocracy? State feminism and democratization in Nigeria. *Africa Development* 20 (2): 37-58.
- . 1996. Women's studies and studies of women in Africa during the 1990s. Working paper series 5/96. Dakar, Senegal: CODESRIA.
- . 1997. Postscript: Moving from analysis to practice? In *Engendering African social sciences*, edited by Ayesha Imam, Amina Mama, and Fatou Sow. Dakar, Senegal: CODESRIA.
- . 2000. *Feminism and the state in Nigeria: The national machinery for women*. Accra North, Ghana: Third World Network-Africa.
- . 2004. Critical capacities: Facing the challenge of intellectual development in Africa. Inaugural lecture, Prince Claus Chair in Development and Equity, Institute of Social Studies, 28 April. Available from www.gwsafrica.org/knowledge/amina.html.
- Manuh, Takyiwaa. 1989. A study of selected voluntary development organization in Ghana. In *Women as agents and beneficiaries of development assistance*, edited by Patricia McFadden and Ndeye Sow. Dakar, Senegal: AAWORD.
- . 1994. Changes in women's employment in the public and informal sectors in Ghana. In *Mortgaging women's lives: Feminist critiques of structural adjustment*, edited by Pamela Sparr. London: Zed Press.
- . 1997. Ghana: Women in the public and informal sectors under the economic recovery program. In *The women, gender and development reader*, edited by Nalina Visvanathan et al. London: Zed Books.
- . 1998. Women in Africa's development. Briefing paper no. 11 (April), Africa Recovery, United Nations Department of Public Information.
- . 2001. On teaching gender in an African university. Paper presented at the Conference on Africa after Gender, University of California at Santa Barbara, 20-21 April.
- . 2002. Higher education, condition of scholars and the future of development in Africa. *CODESRIA Bulletin* 3/4:42-48.
- Manuh, Takyiwaa, and Akosua Adomako Ampofo. 1995. Population and women's issues. In *Analysis of demographic data. Vol. 2: Detailed analysis reports*. Accra: Ghana Statistical Service.
- Masinde, Catherine K. M. 1993. Women's access to and control of productive resources in Kenya. In *Democratic change in Africa: Women's perspective*, edited by Wanjiku Mukabi-Kabira, Jacqueline Adhiambo-Oduol, and Maria Nzomu. Nairobi, Kenya: AAWORD/ACTS.
- Mbilinyi, Marjorie. 1985. Struggles concerning sexuality among female youth. *Journal of Eastern African Research and Development* 15:111-23.
- . 1989. Women's resistance in "customary marriage": Tanzania's runaway wives. In *Forced labour and migration*, edited by Abebe Zegeye and Shubi Ishemo. London: Hans Zell.
- . 1991. *Big slavery: Agribusiness and the crisis in women's employment in Tanzania*. Dar es Salaam, Tanzania: Dar es Salaam University Press.
- . 1992. Review of women's conditions and positions in Tanzania: Issues and methodology. Dar es Salaam: Tanzania Gender Networking Programme.

- . 1994. The role of NGOs in promoting the economic advancement of rural women. In Summary report CIRDAFRICA/IFAD workshop. Arusha, Tanzania: Centre on Integrated Rural Development for Africa.
- . 1998. Searching for utopia: The politics of gender and education in Tanzania. In *Women and education in sub-Saharan Africa: Power, opportunities, and constraints*, edited by Marianne Bloch, Josephine A. Beoku Betts, and B. Robert Tabachnick. Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Mbilinyi, Marjorie, and Naomi Kaihula. 2000. Sinners and outsiders: The drama of AIDS in Rungwe. In *AIDS, sexuality and gender in Africa: Collective strategies and struggles in Tanzania and Zambia*, edited by Carolyn Baylies and Janet Bujra. London: Routledge.
- McFadden, Patricia. 1992. Sex, sexuality, and the problem of AIDS in Africa. In *Gender in southern Africa: Conceptual and theoretical issues*, edited by Ruth Meena. Harare, Zimbabwe: SAPES.
- . 2001. Patriarchy: Political power, sexuality and globalization. Port Louis, Mauritius: Ledikasyon Pu Travayer.
- . 2003. Sexual pleasure as feminist choice. *Feminist Africa* 2. Available from <http://www.feministafrica.org/02-2003/sp-pat.html>.
- Mejiuni Fashina, Olutoyin. 2000. Academic freedom and female academics in Nigeria. In *Women in academia: Gender and academic freedom in Africa*, edited by Ebrima Sall, 121-27. Dakar, Senegal: Council for the Development of Social Science Research in Africa.
- Mohamed, Mariama. 2001. The state of education in the northern region of Ghana: Perspectives and strategies for gender equality. In *Programme De Leadership Pur les Jeunes*, 121-36. Dakar: AAWORD/AFARD.
- Mpangile, G. S., M. T. Leshabari, S. Kaaya, and D. Kihwele. 1998. Abortion and unmet need for contraception in Tanzania—The role of male partners in teenage induced abortion in Dar Es Salaam. *African Journal of Reproductive Health* 11 (2): 108-21.
- Mukurasi, Laetitia. 1991. *Post abolished: One woman's struggle for employment rights*. London: Women's Press.
- Munguti, Kaendi, Edith Kabui, and Mabel Isoilo. 2002. The implications of economic reforms on gender relations: The case of poor households in Kisumu Slums. In *Gender, economic integration, governance and methods of contraceptives*, edited by Aicha Tamboura Diawara. Dakar, Senegal: AAWORD Book Series.
- Muro, Asseny. 1989. Priority areas of research on women and development in agriculture in Tanzania. In *Women and development in Eastern Africa: An agenda for research*, edited by Zeinab El-Bakri and Ruth M. Beshu. Addis Ababa, Ethiopia: OSSREA.
- Muthien, Bernedette. 2003. "Why are you not married yet?" Heteronormativity in the African women's movement. *Women's Global Network for Reproductive Rights Newsletter* 79 (2). Available from <http://www.wgnrr.org>.
- Muzaki, Sarah. 2002. Cultural turbulence at its most: Uganda's "guyz" and "chiks" neither "here" nor "there." Paper presented at CODESRIA 10th General Assembly Africa in the New Millennium, Kampala, Uganda, 8-12 December.
- Namuddu, Katherine. 1993. Gender perspectives in the transformation of Africa: Challenges to the African university as a model to society. Paper presented at the 8th General Conference and 25th Anniversary Celebration of the Association of African Universities, University of Ghana, Legon, 18-23 January.
- Nigerian NGO Coalition for a Shadow Report to CEDAW. 2001. *NGOs CEDAW report for Nigeria*. Lagos: Nigerian NGO Coalition for a Shadow Report to CEDAW.

- Njambi, Wairimu N., and William E. O'Brien. 2000. Revisiting "woman-woman marriage": Notes on Gikuyu women. *National Women's Studies Journal* 12 (1): 1-23.
- Nzomo, Maria. 1993. Engendering democratization in Kenya: A political perspective. In *Democratic change in Africa: Women's perspective*, edited by Wanjiku Mukabi-Kabira, Jacqueline Adhiambo-Oduol, and Maria Nzomo. Nairobi, Kenya: AAWORD.
- . 1995. *Women in top management in Kenya*. Nairobi, Kenya: African Association for Public Administration and Management.
- . 1998. Gender studies in Africa at crossroads? Some reflections. Paper presented at the International Symposium on Social Sciences and the Challenges of Globalization in Africa, Johannesburg, South Africa, 14-18 September.
- Odejide, Abiola. 2002. Profile of Women's Research and Documentation Center, Institute of African Studies, University of Ibadan, Nigeria. *Feminist Africa Intellectual Politics* 1:100-107.
- Odendaal, A. 1993. Violence and social control of women in Namibia. In *Social science research priorities for Namibia*, edited by K. K. Prah. Dakar, Senegal: CODESRIA Book Series.
- Ofei-Aboagye, Rosemarie O. 1994. Domestic violence in Ghana: An initial step. *Columbia Journal of Gender and Law* 4 (1): 1-16.
- Oloka-Onyango, J. 1996. The plight of the larger half: Human rights, gender violence and the legal status of refugee and internally displaced women in Africa. *Denver Journal of International Law and Policy* 24 (2-3): 349-94.
- Otunga, Ruth N. 1997. School participation by gender: Implications for occupational activities in Kenya. *Africa Development* 22 (1): 39-64.
- Pereira, Charmaine. 2002. Locating gender and women's studies in Nigeria: What trajectories for the future? Revised version of paper presented at the 10th General Assembly of CODESRIA, Africa in the New Millennium, Kampala, Uganda, 8-12 December.
- . 2003. Configuring "global," "national," and "local" in governance agendas in Nigeria. *Social Research* 69 (3): 781-804.
- Pheko, Mohau. 1999. Privatization, trade liberalization and women's socio-economic rights: Exploring policy alternatives. In *Africa: Gender, globalization and resistance*, edited by Yassine Fall. Dakar, Senegal: AAWORD Book Series.
- Phiri, Isabel A. 2000. Gender and academic freedom in Malawi. In *Women in academia: Gender and academic freedom in Africa*, edited by Ebrima Sall. Dakar, Senegal: CODESRIA.
- Prah, Mansah. 2002. Gender issues in Ghanaian tertiary institutions: Women academics and administrators at Cape Coast University. *Ghana Studies* 5:1-20.
- Prah, Mansah, and Akosua Adomako Ampofo. Forthcoming. Punishment and discipline of women and children in Ghana. In *Violence against women in Ghana*, edited by Kathy Cusack and Takyiwaa Manuh. Accra, Ghana: Gender and Human Rights Documentation Centre.
- Rajani, Rakesh, and Mustafa Kudrati. 1996. The varieties of sexual experience of the street children of Mwanza, Tanzania. In *Learning about sexuality: A practical beginning*, edited by Sandra Zerdenstein and Kirsten Moore. New York: Population Council/Women's Health Coalition.
- Ratele, Kopano. 2004. Kinky politics. In *Rethinking sexualities in contexts of gender*, edited by Signe Arnfred. Uppsala, Sweden: Nordic Africa Institute.
- Rutenge Bagile, Astronaut. 2002-2003. Increased social economic and gender inequality under globalization: The case of women in the informal sector. In *Gender, economic integration, governance and methods of contraceptives*, edited by Aicha Tamboura Diawara. Dakar, Senegal: AAWORD and AFARD.

- Sawyer, Akilagpa. 1994. Ghana: Relations between government and universities. In *Government and higher education relationships across three continents: The winds of change*, edited by G. Neave and F. A. van Vught. Paris: IAU Press and Pergamon.
- Sexuality. 1996. *Agenda: Empowering women for gender equity*. Issue 28.
- Shawulu, R. 1990. *The story of Gambo Sawaba*. Nigeria: University of Jos.
- Steady, Filomena C. 1986. Research methodologies and investigative frameworks for social change: The case for African women. *Research on African Women: What Type of Methodology?* seminar. AAWORD occasional paper series 1.
- Tadesse, Zeneworke. 1997. Gender relations, constitutional change and cultural/religious identity in Ethiopia. Paper presented at *Cultural Transformations in Africa: Legal, Religious and Human Rights Issues*, Addis Ababa, Ethiopia, 11-13 March.
- Tagoe, Eva. 1995. Maternal education and infant/child morbidity in Ghana: The case of diarrhea. Evidence from the Ghana DHS. In *Women's position and demographic change in sub-Saharan Africa*, edited by Paulina Makinwa and An-Margit Jensen. Liege, Belgium: IUSSP.
- Tamale, Sylvia. 1999. Towards legitimate governance in Africa: The case of affirmative action and parliamentary politics in Uganda. In *Legitimate governance in Africa*, edited by E. K. Quashigah and O. C. Okafor. Amsterdam, the Netherlands: Kluwer Law International.
- . 2001. Think globally, act locally: Using international treaties for women's empowerment in East Africa. *Agenda* 50:97-104.
- . 2003. Virgin brides are dinosaurs from a dead culture. *Monitor Newspaper*, 15 October.
- Tamale, Sylvia, and J. Oloka-Onyango. 2000. "Bitches" at the academy: Gender and academic freedom in Africa. In *Women in academia: Gender and academic freedom in Africa*, edited by Ebrima Sall, 1-23. Dakar, Senegal: Council for the Development of Social Science Research in Africa.
- Tekloa, Bethlehem. 2002. *Narratives of three prostitutes in Addis Ababa*. Addis Ababa, Ethiopia: Centre for Research Training and Information on Women in Development, Addis Ababa University.
- Tsikata, D. 1989. Women's political organizations 1951-1987. In *The state, development and politics in Ghana*, edited by Emmanuel Hansen and Kwame Ninsin. Dakar, Senegal: CODESRIA.
- Tsikata, Dzodzi. 2000. *Lip service and peanuts: The state and national machinery for women in Africa*. Accra, Ghana: Third World Network.
- . 2001a. Gender equality and development in Ghana: Some issues which should concern a political party. In *Gender training in Ghana: Politics, issues and tools*, edited by Dzodzi Tsikata. Accra New Town, Ghana: Woeli.
- . 2001b. *Gender training in Ghana: Politics, issues, and tools*. Accra, Ghana: Woeli.
- . 2001c. Introduction. In *Gender training in Ghana: Politics, issues and tools*, edited by Dzodzi Tsikata. Accra, Ghana: Woeli.
- . 2001d. The politics of policy-making: A gender perspective. In *Gender training in Ghana: Politics, issues and tools*, edited by Dzodzi Tsikata. Accra New Town, Ghana: Woeli.
- Turshen, Meredith. 1998. Women's war stories. In *What women do in wartime: Gender and conflict in Africa*, by Meredith Turshen and Clotilde Twagiramariya, 1-26. London: Zed Books.
- Turshen, Meredith, and Clotilde Twagiramariya. 1998. *What women do in wartime: Gender and conflict in Africa*. London: Zed Books.
- Wangusa, Hellen. 2000. *The national machinery for women in Uganda*. Accra North, Ghana: Third World Network-Africa.
- Yahaya, Hanifatu. 2003. *The reality of homosexuality in Ghana: A case study of homosexuality in Accra*. Social work diss., University of Ghana, Department of Sociology.

Zimbabwe Women's Resource Centre and Network. 2000. The national machinery for women in Zimbabwe: An NGO assessment. Accra North, Ghana: Third World Network-Africa.